

Роман Л.А., Роман І.О.

Герменевтична модель художньо-естетичної обробки старозавітної месіансько-есхатологічної тематики в творчості Івана Франка

Роман Лілія Анатоліївна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри суспільних наук та українознавства, Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці, Україна

Роман Ігор Олегович, кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, Україна

Анотація. У статті на прикладі поетичної творчості І. Франка аналізується своєрідна герменевтична модель художньої та естетичної рецепції письменником біблійної (старозавітної) тематики. Досліджуються біблійні впливи на творчість письменника.

Ключові слова: І. Франко, християнська семіосфера української культури, Біблія, герменевтична модель

Творчі задуми І. Франка у своїй основі завжди були співзвучними біблійним ідеалам поклоніння істині, співчуття ближньому і спротиву аморальності. Однак творчий шлях до реалізації цих ідеалів не був прямолінійним і рівномірним: як і в кожній людині у письменника були свої злети і свої падіння. На цьому шляху йому доводилося враховувати традиції української літератури, стереотипи читацької аудиторії, регулятиви цензури; пристосовувати сюжети, образи і мову своїх текстів до характеру і світогляду своїх сучасників. У результаті ще задовго до офіційного визнання постколониальної літературної герменевтики І. Франко розробив свою власну «герменевтику визволення», і хоча історія дослідження Франкової творчості налічує вже багато десятиліть, проблема дослідження герменевтичної моделі художньо-естетичної обробки старозавітної месіансько-есхатологічної тематики залишається актуальною досі.

Щоб визначити характерні риси Франкового підходу до художньої обробки біблійних образів, сюжетів, мотивів важливо усвідомити, які взірці світової і вітчизняної літератури впливали на його прочитання Старого Завіту. У більшості випадків письменник орієнтувався на ретельні студії культурно-історичних матеріалів, універсальні механізми психологічного і соціального буття. Оскільки в прозових текстах І. Франка інтенціональна структура старозавітних образів часто завуальована і витіснена у сферу підтексту, в нашому дослідженні видається важливим звернутися до витоків авторської інтерпретації відповідних образів, зафіксованих у його художній прозі. Для адекватного відтворення герменевтичної моделі художньої обробки старозавітних матеріалів у творчості письменника, на нашу думку слід абстрагуватися від конкретних прозових текстів і брати до уваги різноманітні праці І. Франка з порівняльного літературознавства, біблійної критики, літературно-критичні публікації, численні переклади біблійних текстів, у яких розкриваються свідомі й імпліцитні настанови авторського підходу. В процесі світоглядних та ідеологічних протистоянь літературних критиків виокремилися два твори, які виявилися однаково привабливими як для радянського, так і для зарубіжного франкознавства. Йдеться про поеми «Смерть Каїна» і «Мойсей».

Розгляд цих двох, стриженевих для художньої творчості І. Франка поем на старозавітну тематику, має значення для порівняльного аналізу «каменів спотикання» східного і західного франкознавства і для експлікації «точок взаємодії» авторських світоглядних і

творчих інтенцій з культурно-історичними контекстами української історії. Відомо, що І. Франко ставився до Біблії як до скарбниці сюжетів, мотивів, образів, які можуть бути опрацьовані у різний спосіб, а на прикладі поем «Смерть Каїна» та «Мойсей» можемо пересвідчитися в тому, що і силове поле Біблії впливало на творчість письменника через поетичну довершеність своїх форм і універсальність образів і сюжетів.

Яскравим випадком специфічної Франкової рецепції старозавітних образів є поема «Смерть Каїна». Небезпідставно чимало дослідників вважають, що поему написано під враженням від поеми Байрона «Каїн», яку І. Франко переклав українською мовою у 1879 році. І справді, переклад цієї поеми справив особливо сильний і тривалий вплив на письменника. У поемі Байрона перед І. Франком розкрилася перспектива максимально можливого використання старозавітної біблійної теми для зондування своїх оригінальних ідей, пов'язаних із сучасним Франкові життям. Поема «Каїн» дала письменникові приклад оригінальної рецепції біблійного образу, згідно з якою біблійний герой змальований «як символ мислячої людини 1820-х років». Зразок саме такого підходу знаходимо в «Каїні» Байрона і такі ж елементи авторського творчого підходу – у І. Франка. Справді, настанова на літературно-мистецьке прочитання старозавітних текстів сформувалася ще в юнацькі роки (перша Франкова публічна лекція була на тему «Книга Іова з поетичної точки зору», 1875 р.) і збереглася до останніх років творчості. Очевидно, що його вивчення старозавітних творів не могло не вплинути на інтерес письменника до естетичних елементів поезики біблійних образів в літературі, і це знання, безперечно, впливало на поезику та естетику рецепції та переосмислення старозавітних образів у художній прозі І. Франка (такий підхід письменника до художньої обробки старозавітних матеріалів підтверджується ідеями трактату «З секретів поетичної творчості», написаному в 1898 році, в період його вищої зрілості як поета і письменника). Проте не слід забувати, що поему «Смерть Каїна» І. Франко пише у 1889 році, коли робота над проектом М. Драгоманова із біблійної критики була в апогеї і вже наближалася до певної критичної точки, після якої почалася тенденція до спаду Франкової активності у справі популяризації біблійної критики. На цьому етапі встановити провідний мотив трансформації інтенціональної структури Франкової роботи зі старозавітними матеріалами складно, але розширений аналіз біографічних відомостей періоду роботи письменника над образом Каїна виявляє культурно-

історичні та інтелектуальні контексти, в яких, безперечно, виявляється вплив християнської аксіосфери української культури. Для визначення провідного мотиву трансформації інтенціональної структури Франкової роботи із старозавітними матеріалами потрібно поєднати елементи психоаналітичного підходу з екезегетичною традицією тлумачення образу Каїна, яка абсорбувалася в українську ментальність і мовну картину світу з візантійської патристики та старозавітних апокрифів пізнього середньовіччя. Необхідність поєднання екезегетичного і психоаналітичного підходу для адекватного аналізу старозавітних образів поеми «Смерть Каїна» зумовлена, як мінімум, трьома чинниками.

По-перше, у цей період І. Франко пожинає перші плоди поглибленого вивчення сакральних кодів Стародавнього Сходу, античної, української та європейської культур. Ще задовго до відкриття К. Юнга І. Франко у процесі своїх етнографічних студій впритул наблизився до проблеми «архетипів колективного несвідомого». З його літературно-критичних праць та різноманітних висловлювань стосовного релігійного в літературі бачимо налаштованість письменника на дослідження глибинних психологічних механізмів функціонування релігійних образів у житті античних і сучасних йому народів. Знаковим є той факт, що написання поеми «Смерть Каїна» збігається з написанням низки програмних критичних есе, в яких І. Франко сформулював свій підхід до Біблії як унікальної рушійної сили в сучасній поезії. Так, в одному з есе, маючи справу з поетичним циклом Яна Каспровича на біблійну тематику, І. Франко підкреслює, що Біблія містить, серед іншого, легенди і мотиви психологічного характеру, які розглядаються в особливий манері, які поезія може подавати відповідно до сучасних поглядів на життя і на людську натуру і що такий підхід до Біблії відкриває широке поле для індивідуальної творчості поета. Відповідно, у поемі «Смерть Каїна» І. Франко діє не тільки в повній відповідності з тим, що він пропонує у своїй праці, але також відображає значний ступінь індивідуальної творчості за прикладом Дж. Байрона.

По-друге, окрім творчих успіхів на теренах літературної критики публіцистики, етнографії і белетристики, у цей період І. Франко був окрилений народженням другого сина – Тараса Івановича Франка (1889-1971), якому судилося стати відомим літературознавцем, автором спогадів про видатного батька.

По-третє, у цей період науково-дослідницькі інтереси І. Франка переключаються зі сфери біблійної критики у сферу релігійної філософії середніх віків та патристичних текстів, що впливали на літературні процеси в Україні. Саме цей, третій, чинник має вирішальне значення для розкодування глибинного впливу християнських контекстів української культури на інтенціональну структуру поеми «Смерть Каїна».

З листування І. Франка цього періоду не важко пере-свідчитися, що вже на той час він дослухався до релігійних тонів української літератури в контексті світової класики. Жодного випадкового сюжету, жодного випадкового образу і смислу, який би суперечив історичній правді чи власній комплексній культурологічній програмі І. Франко не дозволив би вкратити у свої поетичні чи прозові тексти. Збагнувши внутрішню логіку конструктивної соціодинаміки української культури в

контексті європейської і світової літератури, він до-тримувався цієї логіки навіть тоді, коли вона суперечила політичним і естетичним вподобанням його сучасників, ішла в розріз з «умовностями» белетристичного тлумачення історії. Як талановитий письменник і людина наукового складу мислення, він був послідовним у способах викладення художнього матеріалу, ретельно продумував не лише стрижневі сюжетні лінії і центральні образи, а й враховував усі можливі деталі, які підпорядковувалися єдиному творчому задуму. Принцип когезії тексту, органічної єдності частини і цілого формувалася підвищену увагу письменника до антропологічних й історичних закономірностей. На якомусь етапі І. Франко приходив до думки, що сила художнього твору зростає, якщо дотримуватися історичної правди. Відповідно хронотопіка його художніх творів визначалася не лише естетичними чи дидактичними завданнями, а й також результатами ретельних історичних, фольклористичних, етнографічних студій. Як особистість, наділена харизмою лідера, він усвідомлював необхідність мобілізації духовних, інтелектуальних та економічних ресурсів для боротьби, яка чекала українців найближчим часом.

За таких обставин, у період змагань українського народу за свою державність і національну культурну самобутність, у проміжку між двома світовими війнами, цілком зрозумілим стає Франковий пошук енергетичної ідеї, здатної викликати резонанс відповідних частот у функціонально-семантичних полях української культурно-історичної пам'яті. Пізніше Д. Донцов визначив цю ідею, яка охоплює в одну цілісність усі виняткові постаті літературної України – панського (такі як Л. Українка й М. Башкірцева), козацького (Т. Шевченка) чи селянського роду (як І. Франко). Ідею, яка спонукала би читача «рватися душею з нудного, гнітючого повітря XIX віку» – як «тугу за героїчним» [2].

У контексті ситуації, коли потрібно було мобілізувати інтелектуальні, економічні і військові сили народу, І. Франко розумів, що потрібно робити акцент на духовній революції, оновленні національного духу, до якого, за духовними законами всесвіту, додасться оновлення соціальне і культурно-економічне. У період написання поеми «Смерть Каїна» думка автора працювала на високому духовному і філософському рівнях: у просторах європейської і української духовності він шукав семасіологічну точку опори, яка би дала йому можливість змінити тодішній український світ. У цих обставинах особливе значення має врахування того, які книги і чії ідеї підживлювали думку І. Франка та впливали на аксіологічні акценти світосприйняття митця.

У листі до М. Драгоманова від 20 березня 1889 року І. Франко писав: «Цікавий я дуже, що Ви скажете про «Каїна»? Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладавав Байронового «Каїна», і тільки торік я осилив якось сю жидівську легенду, домішавши до неї шматок з легенди про Фауста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай» [3, т. 49, 203]. Не випадково у цьому ж листі І. Франко згадує своїх улюблених класиків. Спершу він говорить про свою пошану до Гомера, зізнається, що «Іліада» належить від 5-ого класу гімназії до улюблених його книжок і що він читав її в різних перекладах 10 разів [3, т. 49, 202]. Потім він двічі засвідчує своє визнання актуальності Т. Шевченка [3, т. 49, 203],

коли погоджується з якимись «закидами» М. Драгоманова до галичан і пропонує «викинути малесеньку шпильку» на адресу київської громади, котра «признала шкідливим видання пісень політичних і Шевченка...» [3, т. 49, 203]. Далі письменник просить замовити для себе «добре видання» Дантової «Божественної комедії» з коментарем, «Хотілось би мені, – пише І. Франко, – деколи для віддиху навідуватись до тої колосальної святині середньовікового духу, головню задля недосяжимої простоти і грандіозності її стилю. Може, удасться дещо й на наше бідне поле перенести» [3, т. 49, 203]. Разом із необхідністю прочитати Байрона, І. Франко говорить про доконечну потребу ознайомитись з якимось фактами з біографії О. Пушкіна. Поряд з «жидівською легендою» про Каїна, він говорить про домішки легенди про доктора Фауста. В інших листах цього ж періоду І. Франко постійно акцентує увагу на якихось відкриттях у творчості І. Вишенського. У випадку нашого дослідження на чільне місце виступають автори і тексти, які могли б задати парадигму Франкової обробки старозавітних матеріалів і, зокрема, образів Каїна та Мойсея. Якщо врахувати, що процитований уривок важливий для розуміння поеми «Смерть Каїна», лист був написаний у 1889 р., а сама поема – у 1888-1889 роках, то можемо припустити, що робота над поемою, щонайменше, вивела систему свідомих і несвідомих інтенцій автора у той регістр, який асоціювався у нього з відповідними аспектами перелічених вище класиків.

3-поміж багатьох авторів, які, безперечно, впливали на Франкове сприйняття й інтерпретацію старозавітних матеріалів, найперше треба згадати Т. Шевченка. Як показано у працях українських науковців (М. Бондар, Д. Донцов, П. Филипович) є багато підстав для висновку, що Шевченкові інтерпретації сакральних архетипів української культури знаходили різносторонній відгук у багатьох аспектах творчості І. Франка.

Про посилені інтереси до Шевченкового прочитання Біблії свідчать не лише паралельні місця і переспіви раннього І. Франка, але і його численні літературно-критичні публікації. Знаковими у цьому сенсі є праці письменника «Шевченко і критики», «Шевченко і Єремія», його полеміка щодо релігійності членів Кирило-Мефодіївського гуртка, поеми «Марія» та ін. Показово, що, висвітлюючи різні аспекти сакрального в творчості Т. Шевченка, І. Франко багато уваги приділяв старозавітним мотивам і образам. Шевченкове звернення до старозавітних образів давало йому можливість через підтекст, асоціації «екстраполювати» події і символи Старого Завіту на сучасність, «зашифрувати» в переспівах трагічні реалії української дійсності. У Шевченковій рецепції старозавітних образів І. Франка не могли не привабити аналогії на зразок: «єврейський народ – український народ», «Вавилон – Російська імперія». Як помічає М. Бородінова, «важливим елементом художньої цілісності поетичних циклів Т. Шевченка, присвячених переспівам і «подражаніям», виступають наскрізні мотиви (зокрема, мотив неволі через підтекстове прочитання), наскрізні образи як своєрідні внутрішні «скріпи» циклу [1, 424-425].

Подібна ідеологічна настанова пізніше стане лейтмотивом інтерпретації старозавітних образів Франко-

вого «Мойсея». Пляма рабства, що тяжіла на нації, змивається кров'ю «месників дужих».

Іншою стороною Шевченкової інтерпретації місць із пророчих книг Біблії було вираження тривоги поета за долю свого народу, любов до рідного краю, докір за безславну сучасність, сповнену гріховності. У цьому сенсі Шевченкова манера прочитання Старого Завіту перегукується з очевидними на рівні інтертексту інтенціями поеми «Смерть Каїна»: ідея покути, потреба повернення до благородного, людського життя в українській культурі органічно пов'язана з образом борні, переборення рабського страху й егоїзму. Окремо взята людина чи цілий народ, який своєю духовною недбалістю і моральною розбещеністю допустив власну деградацію, багатьма скорботами і терпінням повинен звільнити свій розум і волю від пуг незнання, впокорювати свої фізичні і душевні сили владі розуму, совісті і закону. У семіосфері української культури саме ця спокута визначає алегоричний смисл кровопролитної боротьби старозавітних праведників і вождів єврейського народу, яка асоціюється з «жертвою очищення». На рівні нації, «народу Божого» очищення означає «religio», тобто відновлення зв'язку між народом і його очільниками через єдність у Бозі. У масштабі окремо взятої особистості очищення означає зцілення душевно-тілесних й інтелектуально-вольових енергій людини через зняття всіх перепон, які перешкоджають благодатному впливові Бога на людську природу. На рівні окремої особистості образ «Мойсей» – це певна блага думка, благородна рішучість, блага інтенція, яка згуртовує потоки свідомих і несвідомих енергій навколо певної конструктивної домінанти. У цьому сенсі місце кровопролитної битви за землю обітовану, до якої пророк Мойсей приводить свій народ, постає як «жертвник всеспалення». Відповідно, криваві військові змагання, в які історія вкинула Україну після смерті І. Франка, були вогненним очищенням, духовним хрещенням, спокутою за відречення українського суспільства від Бога й Істини Божої. Багато з цих речей на рівні передчуття були присутні в творах українських письменників і у поемі І. Франка «Мойсей» зокрема.

Загалом така рецепція старозавітних мотивів і образів була характерна не лише для Т. Шевченка, а й для багатьох інших учасників Кирило-Мефодіївського братства, зокрема, для М. Костомарова. Подібно до І. Франка, М. Костомаров цікавився Байронівською інтерпретацією біблійних образів та давньоєврейських переказів. В одній із літературних спроб раннього М. Костомарова є біблійний сюжет про Каїна та Авеля, «відкорегований» народними уявленнями. При цьому сюжет інтерпретується через взаємозв'язок фольклорної та християнської традицій, який простежується через осмислення мотиву гріха, мотиву моральної чистоти (Зірочка, Великодня ніч). Подібно до творів Т. Шевченка глибоке розуміння семасіології старозавітних образів у контексті української культури спонукало М. Костомарова розглядати образ Каїна в такому асоціативному ряду: «Богозневага, гріх → занапащення, скверна → кара, страждання, неволя, смерть → жертва, спокута, очищення → воскресіння».

Такий асоціативний ряд притаманний не стільки літературним обробкам класиків, скільки екзегетичній традиції, сприйнятій поетами через тонке відчуття ду-

ховної культури власного народу. У біблійному оповіданні одна із важливих проблем конфлікту між Каїном та Авелем – це проблема жертви. Каїн не може зрозуміти, чому жертва Авеля (яка потребувала менше зусиль і менше цінностей) була більш приємною Богу. У біблійній притчі Каїн страждає через свою недовіру до Бога, небажання дослухатися до волі Божої і небажання просити допомоги Божої в боротьбі з первородним гріхом, який нуртує в крові нащадків Адама.

Біблійно-християнська традиція нерідко використовує образ Каїна як символ омертвіння душі, втрату етичних і естетичних орієнтирів під впливом екзальтованого егоцентризму, замикавання в собі, затьмарення під впливом різних форм нарцисизму. Більшість ознак примарного щастя, за яке каїніти готові приносити жорстокі жертви І. Франко показав ще поемі «Смерть Каїна», в якій декілька разів згадує, що головного героя і його нащадків, неначе смертельним дурманом заповонив якийсь «окаянний» стан.

Франкова герменевтична модель художньо-естетичної обробки старозавітних образів Каїна і Мойсея багато уваги приділяє феноменології приступів самотності, зневіри, розпачу, відчаю і роздвоєння особистості – генетично успадкованої хвороби усіх каїнітів. Нерідко в прозових текстах мають місце натуралістичні сцени загибелі персонажу, заціпеніння духовних, душевних, інтелектуальних і фізичних сил

людини, поглинання і задухи жертви певною пристрасною. У багатьох випадках І. Франко повертається до використаного у поемі «Смерть Каїна» образу скляної гори або блискучої, як скло криги, яка, зазвичай, символізує «пазурі раціоналізму», або логічне, раціональне виправдання певної згубної пристрасності.

На прикладі Франкової герменевтичної моделі інтерпретації старозавітних матеріалів можемо пересвідчитись, що письменник усвідомлював небезпеку суто змєного чи соціального (соціалістичного) тлумачення історії звільнення єврейського народу з єгипетської і вавилонської неволі. Про біблійно-християнський контекст Франкової герменевтики старозавітних образів говорив сам письменник. Зокрема у передмові до другого видання поеми «Мойсей» він писав: «варто зазначити факт, що, ставлячи не раз питання про джерела сеї поеми, ніхто з тих руських інтелігентів не звернув уваги на властиві і самим змістом вказані її джерела, але майже кождий, як се покажу далі, шукав їх деінде, звичайно, там, відки я не взяв нічого. Моя поема основана майже вся на біблійних темах, отже, що ж природніше для кожного критика, як пошукати тих джерел у Біблії і порівняти їх із тим, що я зробив із них? Се якраз досі не прийшло на думку ні одному з критиків моєї поеми. Знак, що Біблія лежить далеко поза кругом їх духовних інтересів» [3, т.5, с.201].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородінова М. Своєрідність «діалогу» української літератури першої половини XIX століття з Біблією / М. Бородінова // *Sacrum і Біблія в українській літературі* / за ред. Ігоря Набитовича. – Lublin : Ingvart, 2008. – С. 417-426.
2. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів : [б.в.], 1991. – 295 с. – Репр. вид. 1958 р. [Вид-во «Гомін України», Торонто].
3. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1976-1986. –Т. 1-50.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Borodinova M. Originality "dialogue" Ukrainian literature of the first half of the nineteenth century to the Bible / M.M. Borodinov // *Sacrum and the Bible in Ukrainian literature* / edited. Ihor Nabytovych. – Lublin: Ingvart, 2008. – S. 417-426.
2. Dontsov D. Two literature of our day / Dontsov. – Lviv: [BV], 1991. – 295 p. - Repro. ed. 1958 [type-in "Echo Ukraine" Toronto].
3. Franco I. Collected Works: 50 t. / I. Franko. - K.: Science. thought, 1976-1986. – T. 1-50.

Roman L.A., Roman I.O. The Hermeneutic Model of Artistic and Aesthetic Reseption of the Old Testament Messianic-Eschatological Themes in the Works of Ivan Franko

Abstract. In the article on the example of a Franko's poetry analyzes hermeneutic model of artistic and aesthetic reception of the Bible (Old Testament) subjects. In the article research biblical influence on the Franko's poetry.

Keywords: I.Franko, Christian semiosfery of Ukrainian culture, the Bible, hermeneutic model

Роман Л.А., Роман И.О. Герменевтическая модель художественно-эстетической обработки ветхозаветной мессинско-эсхатологической тематики в творчестве Ивана Франко

Аннотация. В статье на примере поэтического творчества И. Франко анализируется своеобразная герменевтическая модель художественной и эстетической рецепции писателем библейской (ветхозаветной) тематики. Исследуются библейские влияния на творчество писателя.

Ключевые слова. И. Франко, христианская семиосфера украинской культуры, Библия, герменевтическая модель